

повстанських частин. Вона охоплювала всю місцевість вільного району, відала, за дорученням з'їздів, усіма справами суспільно-політичного і військового характеру. Цей орган здійснював вищу виконавчу функцію. Його роль – виконувати накази і постанови з'їздів робітників і селян. У будь-яку хвилину його могли розпустити тим же з'їздом, припинити його існування.

Стосовно органів громадського самоуправління, селяни і робітники всього району дотримувалися ідеї Вільних Трудових Рад. На відміну від політичних Рад більшовиків та інших соціалістів, вільні ради селян, робітників в повинні бути органами суспільно-економічного самоуправління. Кожна така рада є виконавцем волі місцевих трударів і їхніх організацій. Між собою ради вступають у необхідний зв'язок, створюючи вищі – в господарському і територіальному відношенні – органи народного самоуправління.

Таким чином, можна констатувати, що широка маса селян і частина робітників, звільнившись від різних політичних влад, намагалися вжити заходи захисту свого вільного району. Виникнення ряду вільних трудових комун, намагання створити органи громадського і економічного самоуправління були першими кроками селян і робітників у побудові їх вільного і незалежного життя. Виникнувши як форма захисної реакції на дії окупантів і гетьманського режиму, махновський рух поступово відстоював інтереси селянства у боротьбі з будь-якими спробами їх ущемити, створюючи власні небюрократизовані органи місцевого самоврядування.

Активно виступивши проти політики „воєнного комунізму”, махновський рух цілком лояльно ставився до форми радянської влади, виявляючи свою незгоду тільки з її трактуванням більшовиками. Для повсталого селянства Ради були повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам, для більшовиків же вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками політичної волі центру. Отже, Н. Махно розробив власну теорію, яку намагався використовувати на практиці. Однією з найбільших перешкод щодо втілення його ідеї про створення органів народного самоврядування, зокрема Вільних і Трудових Рад, була постійна бойова обстановка, яка затримувала створення таких органів, і в своєму чистому вигляді організація їх ні разу не була доведена до кінця. Проте революційна практична творчість мас робила політику Н. Махна реальною, тобто допускала створення органів самоуправління тією мірою, наскільки вони повинні були ефективно протистояти диктатурі з боку російської більшовицької держави.

Ефективне реформування аграрного сектору сучасної України неможливе без урахування досвіду Української революції. Аналіз соціально-економічних перетворень на селі в 1917 – 1920 рр. дає всі підстави вважати, що політичну перспективу матимуть ті сили, які, не прикриваючись популістськими гаслами, зможуть захистити багатомільйонне, незаможне українське селянство від зазіхань вітчизняних та зарубіжних фінансово-олігархічних кланів, створивши для нього реальну можливість не тільки формально

володіти землею, а й організувати на ній сільськогосподарське виробництво.

Отже, перспективу своїх подальших наукових розвідок автор вбачає в необхідності серйозного, ґрунтового дослідження сучасних аграрних відносин, вироблення рекомендацій, реалізація яких унеможливила б перетворення українського селянина в батрака на власній землі.

1. Слюсаренко А. Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. – К., 2000.
2. Верстюк В. Махновщина. – К., 1991.
3. Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. – К., 1994.
4. Істория Української ССР. – Т.6. – К., 1984.
5. Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.). – К., 1997.
6. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
7. Махно Н. Воспоминання. – Париж, 1929. – Т.1.
8. Аршинов П. Істория махновського движення (1918 – 1921). – Запоріжжя, 1992.
9. Волковинський В. Батько Махно. – К., 1992.
10. На чужої стороне. – Берлін – Прага, 1924. – Сб. 8.
11. Степова В. Нестор Махно: документи, спогади, коментарі. – Бердянськ, 1990.

Н.А. Ковальова

ПИТАННЯ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ПСИХОЛОГІЇ СЕЛЯН ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ 1917 – 1921 рр.

Серед багатьох аспектів історії революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. перспективною темою дослідження постає психологія та настрої селянських мас. Власність на землю була найбільш важливою проблемою, яка у вказаній період хвилювала селянство, об'єднуючи або протиставляючи різні його верстви. Питання наділення землею вивчали та намагалися розв'язати всі державні утворення, які боролися за владу в Україні. З'ясування ставлення до приватної власності держави, позиції різних категорій власників і передусім селян містить цінний досвід для реалізації аграрної політики і врахування психології селянства на сучасному етапі.

Проблеми селянської ментальності періоду революції та громадянської війни в Росії, зокрема ставлення селян до землі, активно вивчають зарубіжні та російські дослідники. Західні автори переважно відзначають традиційний общинний підхід до володіння землею. Головною вимогою селян вони називають гасло „землі і волі“, яке передбачає, що „земля – Божа“ і кожен, хто працює, має на неї право [1, 207]. Італійський історик А. Граціозі, аналізуючи селянські повстання 1918 – 1919 р.р. в Україні, серед селянських вимог теж називає передільницькі настрої селян („чорний переділ“) [2, 26 – 27]. Праці російських дослідників пояснюють боротьбу за землю під час революції та громадянської війни, зокрема у Росії, більш складним ставленням селян до землі, висвітлюючи сутність аграрно-селянського питання, співвідношення общинних традицій та індивідуально-сімейного господарювання [3; 4]. Однією з перших спроб аналізу ментальності та соціальної поведінки російського селянства під час Першої світової війни є

монографія О.С. Поршинєвої [5]. Вище вказані праці, а нами названо далеко не всіх авторів, які працюють над цією проблематикою, написані на основі джерельної бази російських архівів. Вони лише певною мірою висвітлюють відповідні процеси у середовищі українського селянства, однак утворюють теоретико-методологічні засади вивчення різних аспектів психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні.

Для української історичної науки проблема селянської ментальності порівняно нова. Традиційними напрямами досліджень для вітчизняних вчених стали вивчення державної політики щодо селянства під час революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр., зокрема аграрної політики, та селянського повстанського руху, його форм, масштабів тощо. Окреслили проблему селянської ментальності та розкрили деякі її аспекти сучасні вчені Ю.П. Присяжнюк, О.В. Михайлук. Наукові розвідки черкаського дослідника Ю.П. Присяжнюка присвячені аналізу селянської ментальності та її трансформації в період другої половини XIX – початку ХХ ст. [6; 7]. Особливості селянського менталітету передреволюційного (кінець XIX – початок ХХ ст.) та деякі аспекти селянської поведінки революційного періоду висвітлює дніпропетровський історик О.В. Михайлук [8; 9]. Однією з основних рис селянської ментальності другої половини XIX – початку ХХ ст. вчені визначають прагнення селян до землі, бажання придбати її у власність. Однак ставлення селян до питання власності на землю у період революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр., незважаючи на актуальність та наукову цінність проблеми, ще не знайшло всебічного та об'єктивного вивчення в історичній науці.

Характеристика ставлення селян до землі, еволюція поглядів на приватну земельну власність у 1917 – 1921 рр. є метою цієї розвідки. Основними завданнями дослідження визначено: з'ясувати передумови зародження приватної власності на землю, формування ставлення селян до землі у період революції та громадянської війни і роль психології власності у вирішенні аграрного питання у 1917 – 1921 рр.

Протягом другої половини XIX – початку ХХ ст. українське селянство в умовах буржуазних реформ зберегло традиційні культурно-світоглядні цінності та станово-класову самобутність. Основу цієї консервативності вчені пов'язують зі специфікою сільського життя і насамперед практикою на землі [7, 24]. Власність на землю селяни отримали після реформи 1861 р., перейшовши на викуп (у пореформений період власниками землі були поміщики або держава). Однак право розпоряджатися землею після 1861 р. зберегла за собою і сільська община (громада). У ставленні до землі та праці на ній вітчизняні дослідники, як правило, відзначають схильність українських селян до індивідуального господарювання та слабкість общинних традицій порівняно з російськими губерніями [7, 24 – 25; 10, 130]. Історики не мають єдиної думки щодо співвідношення між общинним та подвірним землеволодінням в окремих регіонах України на поч. ХХ ст., однак відзначають тенденції переважання общинного землеволодіння в Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях і падіння його ролі на Чернігівщині,

Полтавщині, Поділлі [10, 130; 11, 33; 12, 17 – 18; 13, 14 – 15]. Столипінська аграрна реформа сприяла становленню нових форм господарювання – індивідуальної, громадської, кооперативної [13, 15]. Скориставшись правом вільної купівлі землі, селяни напередодні 1917 р. сконцентрували у своїх руках близько 27 – 28 млн. десятин надільної купленої землі, що становило майже 64 % всієї придатної для ведення сільського господарства площа [11, 55]. Із цієї кількості надільні землі становили 20,5 млн. дес., громадське і товариське землеволодіння – 3 млн. дес., у приватну власність селяни одержали майже 3,5 млн. дес. [14, 33]. Шляхом купівлі лише у 1905 – 1916 рр. селяни придбали близько 1,5 млн. десятин [14, 34]. Таким чином, напередодні 1917 р. у сільському господарстві українських губерній за умови існування різних форм землеволодіння (та землекористування) набула поширення тенденція закріплення землі у приватну власність.

Досить розвинуте прагнення селян до придбання землі дослідники пояснюють як соціально-економічними, так і морально-психологічними чинниками. Земля забезпечувала селян засобами для життя, вберігаючи від голоду, а власність на неї, на думку Дж. Скотта, утворювала гарантії існування, допомагала уникнути ризику [15, 7]. Цим становище власника землі вигідно відрізнялося від орендатора, однак не завжди сприяло прибутковості його господарства. Таким чином, земля для селян була “цілісним ідеалом кращого життя, у кінцевому підсумку, ірраціональним та утопічним” [16, 59]. Власність забезпечувала селянинові соціальний престиж, особистий статус у пореформеному суспільстві. Праця на землі дозволяла хліборобові “пишатися” власним способом життя, який був досить тяжкий, однак давав селянинові моральну перевагу на землю перед поміщиком – “кривдником” і “ледарем” [7, 25]. У дореволюційний період досить поширеними були селянські настрої, що поміщик, який не жив у своєму маєтку, не мав права ні на землю, ні на результати праці на ній [17, 209]. Саме такий ірраціональний підхід до землі (з посяганням на юридичну власність) і став основовою селянської боротьби за землю під час революції та громадянської війни.

Земельні вимоги українських селян отримали певне політичне оформлення під впливом партій есерівського спрямування навесні – влітку 1917 р. Майже кожен селянський з'їзд (волосний, повітовий, губернський) ухвалював резолюцію з земельного питання, основним змістом якої було скасування великої поміщицької власності на землю та безкоштовне, зрівняльне наділення землею основної частини селянства. Економічні та юридичні аспекти земельної власності селян не обговорювали і загалом не розуміли. Свої претензії вони аргументували природним правом на землю: “У народний уяві “земля Божа”, а труд дає право на неї, головне, щоб дістати конкретний трудовий, чи принаймні мінімальний наділ у користування” [18, 21]. На думку Р. Пайпса, селяни не розуміли, що таке “власність”, ототожнюючи її з користуванням чи володінням [17, 208 – 209]. Однак одвічне прагнення до володіння землею (а не користування) сприяло активізації власницької психології українських селян, яка, на думку кам'янець-подільського дослідника В.С.

Лозового, стала другою складовою (після вимог зрівняльного розподілу землі) селянського бачення соціальної справедливості під час революції та громадянської війни [19, 73]. Кожна зміна політичного режиму в Україні у 1917 – 1921 рр. ще більше посилювала суперечливість селянських настроїв, ускладнюючи їхнє ставлення до приватної власності на землю.

Учасники української революції відзначали, що гасла наділення землею виявилися для українських селян більш привабливими, ніж інші завдання національно-визвольної боротьби. До проблем автономії, відродження національної культури та мови у 1917 р. українські селяни в основному ставилися нейтрально, вимагаючи передусім перш за все розподілу землі. Діячі консервативного напряму національного руху, зокрема В. Липинський, охарактеризували поширеність таких настроїв українських селян як “земельний патріотизм”: “Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любові, витворювався ніде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валюту” [20, 15]. Кожна політична партія, яка боролася за розширення свого впливу серед селянських мас, намагалася привабити їх передусім аграрною програмою.

Партійна агітація більшовиків та заклики збільшовичів солдат, які поверталися з фронту, вирішили аграрне питання через скасування приватної власності на землю та її негайний зрівняльний розподіл, знайшли сприятливе підґрунтя у селянській свідомості. Цей шлях, з юридичного боку незаконний щодо попередніх власників, давав селянинові можливість відразу отримати землю (хоча б у користування) та свідчив про переважання у психології селян соціальних чинників над національною ідеєю.

Стихійні погроми поміщицьких маєтків, самовільний і неконтрольований владою розподіл селянами землі та майна землевласників, які відбулися взимку 1917 – 1918 рр., були фактично узаконені більшовицьким “Декретом про землю” (приватну власність на землю скасувало також аграрне законодавство Центральної ради та Директорії). Спостереження з приводу політики радянської влади та поведінки народних мас записав у своєму “Щоденнику” 10 лютого 1918 р. В. Винниченко: “Широкі маси несвідомі кінцевої мети того руху, в якому самі беруть таку активну участь..., ними керує простий інстинкт соціальної помсти, ідея грубої елементарної справедливості, а також нижчі почуття і нахили людської природи” [21, 120]. Справді, у ході революції та громадянської війни боротьба селян за землю набула стихійного, руйнівницького, ірраціонального характеру.

Селянський гнів та погромницька діяльність насамперед були спрямовані проти поміщицьких, хутірських та відрубних господарств. Земельні переділи розпочалися навесні 1917 р., ще до появи офіційних урядових пояснень з аграрного питання. Так, селяни Київщини позбавили великої земельної власності князя К. Горчакова та поміщіцю Ю. Єремієву, залишивши їм близько 30 гектарів з будинками “як максимальну трудову норму”. Прихильне ставлення поміщиків до селян у державолюційний час та симпатії революційні

діяльності, як свідчив голова Радомисльської повітової земельної управи на Київщині М.Мандрика, у питанні залишення землі колишнім власникам в цьому повіті не грали ролі [22, 90].

Настрої селян та їхні взаємини з поміщиками навесні – влітку 1917 р. також описав у своїх листах відомий громадсько-політичний діяч, патріот України, меценат і поміщик Є.Чикаленко. Час із березня до жовтня 1917 р. він провів у власному маєтку у с.Перешорах на Херсонщині. На початку революції в умовах непевної політичної ситуації (численні мітинги, орієнтація селян на негайнє захоплення поміщицьких земель, можливість розорення маєтку солдатами у випадку їхнього повернення з фронту) Є.Чикаленко мав намір ліквідувати власне господарство (про що написав у листі до свого близького приятеля П.Стебницького від 2 квітня 1917 р.), але не отримав дозволу представників влади. Селяни ж у цей час, втративши страх, стали “красти, розтягати, нікого не боячись” [23, № 5, 127]. Перша зустріч самого Чикаленка з селянами, які мали намір поділити його землю, але отримали відмову, пройшла спокійно. Щоб не залишати на зиму власне господарство, поміщик став поступово розпродувати худобу – так писав він про становище у маєтку у листі В. Винниченку від 19 квітня [23, № 5, 129]. Ставлення селян Перешор до свого поміщика не було ворожим – вони зверталися “швидше за порадою, ніж з наміром забрати землю” [23, № 5, 131]. Свої “якнайкращі відносини” з селянами (а він був також власником маєтку у Кононівці на Полтавщині) Є. Чикаленко пояснює людським ставленням до селянських проблем та свою позицію у земельному питанні – перехід всієї землі селянам за викуп [23, № 5, 131; № 6, 106]. Незважаючи на активну агітацію різних партій, рішень селянських з'їздів, селяни Перешор улітку 1917 р., на відміну від інших сіл, чекали видання земельного закону і не йшли на конfrontацію із землевласником.

Саме на ґрунті розподілу землі та майна поміщицьких господарств розгорнулося протистояння селян із власниками (поміщиками) у 1918 р. Більшість поміщиків, не отримавши компенсації за самовільно переділені селянами землю та пограбовані господарства, стали повертати свою власність навесні – влітку 1918 р. з допомогою каральних експедицій. Стан землекористування, який склався в Україні після відновлення держави П. Скоропадського, викликав неоднозначну реакцію селянських мас. З точки зору більшості селян (безземельних і малоземельних), повернення землі колишнім власникам (поміщикам) означало аграрну реакцію, відновлення державолюційних порядків. Протестуючи проти такого становища, селяни Катеринославщини у травні – червні 1918 р. повторно пограбували деякі економії, зокрема у Верхньодніпровському повіті, й забрали повернуте майно. Поширеними стали підпали маєтків та хуторів, вбивства їхніх власників у Новомосковському, Верхньодніпровському, Павлоградському, Олександрівському повітах [24, 13 – 15, 20, 22, 39, 59]. Про роздвоєність настроїв селян Катеринославщини (зокрема Бахмутського, Олександрівського повітів) у липні – вересні 1918 р. повідомляли уряд місцеві урядовці: більш заможна частина селян була задоволена новим ладом, безземельні й малоземельні

– невдоволені втратою захопленої у поміщиків землі [24, 84, 198].

На бажанні селян поділити поміщицьку землю будували свою аграрну політику Директорія УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. та радянська влада у 1919 – 1920 рр. Однак, ліквідувавши приватну власність на землю, зазначені політичні сили зволікали із передачею землі селянам, роблячи акцент передусім на користуванні селян землею та праці у колективних господарствах (більшовики у 1919 р.). Неодноразова зміна державної політики щодо власності на землю та відсутністю селянської довіри до влади сформували у селянській свідомості, за матеріалами Бюлетеня Інформаційного відділу Міністерства земельних справ УНР від 11 серпня 1919 р., такий стереотип: "Зимою земля селянська, а влітку панська" [25, 233в]. Важливість для селян питання власності на землю урядовці Директорії УНР визнали у 1921 р. Однак втрата впливу на події в Україні перетворила всі подальші пошуки шляхів розв'язання аграрного питання (з урахуванням статусу приватної власності на землю) на теоретичні розробки українського уряду в еміграції. Спрямування більшовицької аграрної політики у 1920 – 1921 рр., яка передбачала не власність на землю, а користування нею, вимагає більш коректно говорити її проводити подальші дослідження про ставлення селян не до власності на землю, а про їхні настрої у сфері земельних відносин.

Варто також зазначити, що селянські погляди на питання власності на землю у 1917 – 1921 рр. формувалися під впливом політичної ситуації та екстремальних умов воєнного часу. Ставлення селян до приватної власності на землю, прагнення до якої набуло поширення напередодні 1917 р., у період революції та громадянської війни, було досить складним і суперечливим. Саме на ґрунті боротьби за власність на землю розгорнулося протистояння між селянами та землевласниками наприкінці 1917 – у 1918 рр. Роль приватновласницьких настроїв у селянській психології було не оцінено належним чином при розробці аграрної політики українськими урядами періоду 1917 – 1921 рр. Ліквідувавши приватну власність на землю, радянська влада змусила змінити її ставлення селян до землі. Яким чином відбувалися ці процеси в психології селян, регіональні особливості селянських поглядів на власність на землю та настрої окремих верств селянства у період революції та громадянської війни – такі, на наш погляд, найголовніші напрями подальших досліджень проблеми.

1. Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) // Отечественная история. – 1994. – № 4/5.
2. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. – М., 2001.

3. Российский старый порядок: опыт исторического синтеза // Отечественная история. – 2000. – № 6.
4. Куреньщев А. А. «Революционная война» и крестьянство // Отечественная история. – 2001. – № 6.
5. Поршинева О. С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат в период Первой мировой войны (1914 – март 1918 г.). – Екатеринбург, 2000.
6. Присяжнюк Ю. П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткрізисної епохи // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
7. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.
8. Михайлук О. В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок ХХ ст.) // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002.
9. Михайлук О. В. Спроби становлення української державності в контексті процесів соціокультурного розпаду в Російській імперії (1917 – 1920 рр.) // Філософія, культура, життя. Міжзузів. зб-к наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 2.
10. Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2.
11. Кононенко К. С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1969. – Мюнхен, 1965.
12. Сусоров С. В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – початок ХХ ст.). – Харків, 1997.
13. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). – К., 1995.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9.
15. Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1992. – № 5.
16. Ахиезер А. С. Что может и чего не может реформа? // Поліс. – 1991. – № 1.
17. Пайєт Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.
18. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 20) // Український історик. – 1967. – № 3/4.
19. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – № 2.
20. Литинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954.
21. Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1990. – № 9.
22. Мандрика М. І. Дещо за роки 1917 та 1918 (З моїх неопублікованих споминів) // Український історик. – 1977. – № 1/2.
23. Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 123 – 135; № 6. – С. 103 – 122.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 4.
25. ЦДАВОВУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 230.

